

Сошніков Андрій Олександрович,
*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри культурологічних дисциплін та
образотворчого мистецтва
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
orcid.org/0009-0003-1240-6091
soshnikov.ao1972@gmail.com*

ВАРВАР НА ТРОНІ: АПОКРИФІЧНІ ОПОВІДАННЯ ПРОКОПІЯ КЕСАРІЙСЬКОГО ПРО ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ ІМПЕРАТОРА ЮСТИНІАНА I (527–565)

Стаття охоплює життя та правління імператора Юстиніана I, який правив Східною Римською імперією з 527 по 565 рік. Його правління визначено як золотий вік імперії. У статті аналізується його вплив на європейську цивілізацію, зокрема через його законодавчі ініціативи, зусилля за відновлення імперії та ставлення до культури, політики й релігії. Основну інформацію про Юстиніана подають праці історика Прокопія, які містять контрастну оцінку його діяльності. Обговорюється значення важливих творів, як-от «Військова історія», «Таємна історія», «Про споруди». У статті проаналізовано правління Юстиніана, що включає його військові кампанії, законодавство (*Corpus Juris Civilis*), культурну й релігійну політику, а також особисті стосунки із дружиною Феодорою. Акцентується на тому, як Юстиніан формував основи для сучасної юридичної системи, на його відносинах з народом, через циркові видовища та політичні партії. Окрім цього, досліджується його імідж як правителя на основі творів Прокопія, які подають суперечливі погляди на його режим. Оцінювання правління Юстиніана залишається складною темою, оскільки його досягнення та недоліки сповнені суперечностей. Він продемонстрував стратегічну майстерність у військових кампаніях, але також зіткнувся із внутрішніми проблемами та релігійними конфліктами. Незважаючи на жорсткість його правління, він залишив значний юридичний спадок, а його особистість стала символом складності історії Візантії. Юстиніан I, якого вшановували навіть його наступники, залишається важливою фігурою в історії, відзначеною як великими досягненнями, так і серйозними недоліками. Складний образ імператора, що викликав як захоплення, так і критику, продовжує цікавити істориків і поціновувачів давнього минулого по всьому світу.

Ключові слова: Візантія, Східна Римська імперія, Юстиніан I, Кодекс Юстиніана, повстання «Ніка», Війни Юстиніана, Юстиніанова чума, соціокультурний синтез, життєтворчість.

Soshnikov Andriy,
*Doctor of Philosophical Sciences, Doctor of Philosophy,
Associate Professor, Professor at the Department of Cultural Disciplines and Creative Arts
Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy”
of the Kharkiv Regional Council
orcid.org/0009-0003-1240-6091
soshnikov.ao1972@gmail.com*

BARBARIAN ON THE THRONE: APOCRYPHAL TALES OF PROCOPIUS OF CAESAREA ABOUT EMPEROR JUSTINIAN I (527–565)

The article covers the life and reign of Emperor Justinian I, who ruled the Eastern Roman Empire from 527 to 565. Analyzing his reign, often defined as a golden age, the article examines his influence on European civilization, particularly through his legislative initiatives, efforts to restore the empire, and relations with culture,

politics, and religion. The primary information about Justinian is provided by the works of the historian Procopius, which contain a contrasting assessment of his activities. The significance of important works, such as “The Wars”, “The Secret History”, and “On Buildings”, is discussed. The article analyzes Justinian’s reign, including his military campaigns, legislation (Corpus Juris Civilis), cultural and religious policies, as well as his personal relationship with his wife Theodora. Emphasis is placed on how Justinian formed the foundations for the modern legal system, and on his relationship with the people through circus spectacles and political parties. Additionally, his image as a ruler is examined based on the works of Procopius, which present contradictory views of his regime. The assessment of Justinian’s reign remains a complex topic, as his achievements and shortcomings provoke controversy. He demonstrated strategic mastery in military campaigns but also faced internal problems and religious conflicts. Despite the harshness of his rule, he left a significant legal legacy, and his personality became a symbol of the complexity of Byzantine history. Justinian I, who was honored even by his successors, remains an important figure in history, marked by both great achievements and serious flaws. The complex image of the emperor, which evoked both admiration and criticism, continues to hold the interest of historians and connoisseurs of the ancient past worldwide.

Key words: Byzantium, Eastern Roman Empire, Justinian I, Code of Justinian, “Nika” revolt, Wars of Justinian, Justinianic Plague, socio-cultural syntheses, life-creation.

Актуальність дослідження. Імператор Юстиніан I правив Східною Римською імперією з 527 по 565 рр. Його правління називають «золотим віком» імперії, він відіграв ключову роль у формуванні основ, які істотно вплинули на розвиток європейської цивілізації. Проблема в тому, що основну інформацію про правління цього імператора ми отримуємо із трьох творів, що залишив історик Прокопій із Кесарії, який жив, нібито, у 490–563 рр. Британський історик Аверіл Кемерон вважає, що Прокопій більше проявив себе як майстерний репортер, ніж як історик, адже його головною перевагою були детальні описи, а не глибокий аналіз (Cameron, 1985, p. 241). Його праці створюють контрастне враження про Юстиніана, змішують захоплення римськими традиціями із критикою імператора як «варвара на троні», який їх руйнував.

Огляд літератури. Перший твір Прокопія, «Військова історія», що містить дані про воєнні кампанії часів Юстиніана I (Procopius, 1914, I; Procopius, 1914, II; Procopius, 1914, II; Procopius, 1914, IV; Procopius, 1914, V), став відомий і був надрукований лише в 1607 р., що викликає сумніви щодо автентичності. Не виключено, що це могла бути пізня компіляція або навіть фальсифікація XVI ст. (Cameron, 1985, p. 241).

Другий твір, «Таємна історія» (оригінальна назва – «Анекдот») (Procopius, 1914, VI), знайдений у 1623 р., ще більше загострює полеміку довкола образу Юстиніана. Цей памфлет, просякнутий сатирою і навіть елементами скандалу з порнографічним присмаком, що завзято критикує імператора та його дружину Феодору, також може бути підробкою.

Ентоні Калделліс, греко-американський історик і візантиніст, професор класичної літератури в університеті Чикаго, припускає, що «Таємна історія» розповідає про небезпеки «правління жінок». Прокопій уважав, що жінки не здатні очолювати імперію, за винятком тих, які демонструють риси, властиві чоловічим чеснотами (Kaldellis, 2004, p. 144–147). На думку А. Кемерон, у VI ст. «жіночу поведінку» зазвичай визначали як «інтриганську» і таку, що «активно втручається в суспільні справи» (Cameron, 1985, p. 68–69).

Третій твір, «Про споруди» (Procopius, 1914, VII), начебто був написаний на замовлення Юстиніана, вихваляє його будівельні проекти, але його стиль натякає на іронію, яка проявляється навіть серед надмірних похвал. Виявлення і публікація цього твору сталися в 1603 р., що також викликає питання щодо походження і автентичності.

Отже, твори Прокопія Кесарійського по суті є апокрифами, тобто творами, в яких основна розповідь поповнювалася вигадками багатой фантазії.

Мета статті – спираючись на основні джерела інформації – роботи історика Прокопія, що містять як позитивні, так і негативні оцінки, надати всебічний огляд правління Юстиніана I, приділяючи увагу його досягненням, невдачам і значному впливу на правову систему й культуру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юстиніан, народжений приблизно в 483 р. в маленькому македонському селищі, досяг успіху завдяки своєму дядькові, імператору Юстину I. Юстин, колишній простий

селянин і солдат, став імператором у 518 р. Незважаючи на свою обмежену освіту, він розумів важливість знань і дав Юстиніану можливість навчатися. До початку правління дядька Юстиніан уже мав всі необхідні навички для управління державою. У 527 р. він став співправителем, а після смерті Юстина отримав трон.

Юстиніан одружився із красунею Феодорою, жінкою із сумнівним минулим, яка колись була актрисою. «Таємна історія» Прокопія малює у згущених фарбах її розпусне життя в юні роки. «Батько її був, – каже автор, – сторожем ведмедів у цирку, і вона стала театральною актрисою, перетворилася на жінку, яка розважала, чарувала та скандалізувала багатьох чоловіків своєю любов'ю». Вона на деякий час зникає зі столиці до Африки, після повернення до Константинополя є вже не колишньою легковажною актрисою. Залишивши сцену, вона веде добropорядний спосіб життя, цікавиться церковними питаннями, пряде вовну. Саме тоді її помітив Юстиніан, якого вразила її нова скромність і краса. Він наблизив Феодору до двору, надав їй титул патриції та невдовзі одружився з нею (Procopius, 1914, VI, 103–113). Зі вступом на престол вона стала імператрицею, а її постать набрала символічного значення в історії – як перетворення грішниці на святу. Її вплив на Юстиніана та його управлінську діяльність був значним. Вона проявляла видатні таланти політика й управлінця. Це дає підстави припустити, що розповіді Прокопія про її розпусне минуле містять значну долю перебільшень або ж зовсім є упередженими домислами.

Ім'я Юстиніан означає «Справедливий» і асоціюється з поняттям юстиції, яка об'єднує ідеї справедливості та правосуддя. Саме Юстиніан I запровадив знаменитий Кодекс юстиції, відомий як *Corpus Juris Civilis*, що складався із чотирьох розділів. Перший розділ, «Інституції», був створений як підручник для студентів юриспруденції. Другий розділ, «Дигести», або «Пандекти», містить приблизно 10 тисяч цитат із праць видатних римських юристів. У цей збірник включено коментарі щодо законів, аналіз загальних принципів, окремі випадки та правові прецеденти. Третій розділ є «Кодексом» Юстиніана I, до складу якого ввійшли законодавчі акти, чинні до його правління. Четвертий розділ, відомий як «Новели», включає закони, ухвалені за часів Юстиніана I. Цікаво,

що останній розділ частково дублює попередні частини корпусу, водночас додаючи положення, які регулюють церковне життя тогочасного християнського суспільства. Це нашоує на припущення про можливу пізнішу редакцію чи доповнення. Варто зазначити, що *Corpus Juris Civilis* не позбавлений серйозних недоліків. Оскільки основна частина наших знань про античне право ґрунтується саме на цьому джерелі, його слабкі сторони впливають на розуміння всієї історії римського права. Наприклад, нині майже відсутня інформація про біографії видатних юристів античності, які колись були відомі та шановані. Випадково збереглися праці Цицерона, що використовувалися як навчальні матеріали, однак його промови – навіть судові – охоплюють лише незначну частину юридичної спадщини того часу. До того ж Цицерон не вважався видатним правником. Натомість суттєвий внесок у розвиток римського права зробили такі особи, як Гай і Юлій Павло. Значна частина уривків у «Дигестах» належить Гаю, однак про цього автора відомо зовсім мало – навіть його повне ім'я залишається загадкою. Схожа ситуація з Юлієм Павлом: відомо лише те, що його праці частково ввійшли до зазначених збірників. Показовим є те, що масштабна кодифікація законів була проведена лише під час правління Юстиніана I – приблизно через 300 років після активної діяльності цих юристів. Причини відсутності подібного систематизованого корпусу раніше залишаються незрозумілими, адже юридична робота велася і раніше, зокрема під час кодифікації преторських едиктів (*Justinian's Code*).

Попри загальний культурний занепад у сфері філософії, економіки та військової справи, за часів Юстиніана I було виконано величезний обсяг робіт: аналіз і систематизація значної кількості документів зі скороченням дублювань і усуненням суперечностей. Однак достовірність нинішнього варіанту Кодексу Юстиніана викликає запитання. Хоча факти про створення Кодексу за його правління є досить переконливими, сучасний вигляд документа має апокрифічний характер.

Юстиніан I переслідував маніхеїв, несторіан, монофізитів і аріан. У 529 р. він закрив філософську школу в Афінах, що є підтвердженням його намірів взяти під контроль інтелектуальне життя імперії.

Візантійське суспільство, позбавлене політичної свободи, знаходило розваги в циркових видовищах. На Константинопольському іподромі проходили змагання, театральні вистави й ігри, зокрема й кінські перегони й цькування диких звірів. Тут щедро роздавали хліб і гроші глядачам, яких там могло зібратися до 50 тисяч.

Це місце вражало своєю грандіозністю й багатством декоративних елементів, серед яких особливо виділялася велетенська бронзова скульптура Алкіда Тригеспера роботи майстра Лізімаха. Окрім цього, тут містилися знамениті статуї, як-от осел із погоничем, римська вовчиця, численні художні композиції, які зображали сцени з битв звірів. Однією з таких композицій була сцена боротьби василіска з аспідом. Серед інших композицій виділявся величезний мідний орел, що тримав змію в пазурах. Цей витвір створив Аполлоній Тіанський, щоби захистити Візантію від отруйних змій. Особливістю архітектурного задуму було те, що розправлені крила орла відкидали тінь на землю, виконуючи роль своєрідного сонячного годинника. Циркові сцени контрастували зі скульптурною грацією Олени, яка стала символом краси, що привела Грецію до стін Трої. Поруч демонструвалися статуї переможців змагань на колісницях Іподрому. Серед цієї різноманітності форм і вражень височів загадковий обеліск Стародавнього Єгипту, вкритий ієрогліфами, що здавався сховищем мудрості давно забутої епохи. У центрі овальної арени Іподрому, де проводилися найважливіші змагання – кінні перегони, розташовувалося довге підвищення, яке серед учасників називали «хребтом». Воно було прикрашене статуями та рідкісними реліквіями, серед яких особливе місце належало жертвнику із храму Оракула Аполлона Дельфійського.

Спортивні клуби уболівальників Іподрому були важливими центрами соціального життя, де різні групи підтримували своїх вершників, функціонуючи як потужні корпорації. Вони об'єднували людей із різних соціальних верств, включаючи аристократію і простолюдинів.

Ці клуби стали політичними партіями, відображали настрої міського населення. Назви партій, як-от «зелені» (прасини), «сині» (венети), «червоні» (русати), «білі» (альбати), походять з міфології, а їхні кольори символізували різні

сезони або стихії. Партії уболівальників, відомі у Візантії як «деми», стали важливою ареною для вираження суспільної думки. Але це також призвело до ворожнечі між прихильниками різних кольорів. Одна партія могла підтримувати імператора, тоді як інша ставала притулком для незадоволених. Вони сприяли конфліктам між самодержавством і опозицією. Зрештою, кількість партій скоротилася до двох – «сині» і «зелені» взяли на себе роль головних гравців політичного й релігійного протистояння, яке продовжувало розбурхувати державу. Часто відбувалися сутички між розлюченими натовпами.

Конфлікт між групами «синіх» і «зелених» досяг свого апогею за часів правління імператора Юстиніана в 532 р. Це стало результатом наростання напруження між язичництвом і християнством, а також політичними амбіціями, що вилилися в масові заворушення в Константинополі. Під час цих подій заколотники використовували слово «Ніка!» (*vika* – «перемагай!») як пароль для розпізнавання своїх. Ці події описані в кількох літописах, серед яких особливу цінність має «Великодня хроніка» (*Chronicon Paschale*, 1989), що відзначається безпосередністю викладу та близькістю до самих подій, а факти структуровані за днями тижня та датами. На основі цієї хроніки працювали літописці Феофан і Малала. Натомість опис Прокопія більше акцентований на оцінці подій і поєднанні окремих епізодів, що призводить до браку об'єктивності та фактичної послідовності.

Натовпи, озброєні та сповнені ненависті, відкрито зійшлися в запеклій боротьбі, залишали по собі сліди насильства, грабежів і вбивств. Юстиніан намагався приборкати бунт і заборонив ігри на Іподромі, але його зусилля виявилися марними, оскільки обидві партії уболівальників об'єдналися проти імператорської влади.

Коли ситуація загострилася, Юстиніан вирішив відновити ігри на Іподромі, але це лише спровокувало новий спалах насильства. Натовп почав вимагати його відставки, закликати до обрання нового імператора. Військові, які мали підтримати Юстиніана, почали переходити на бік повсталих, що призвело до хаосу в місті.

Дізнавшись про новий перебіг подій, Юстиніан втратив усю рішучість. Він розпорядився перевозити скарби та коштовності з палацу

на кораблі, готуючи втечу. Здавалося, декілька миттєвостей – і він міг утратити трон. Однак імператора врятувала його дружина Феодора. Колишня танцівниця, яку багато хто зневажав за її минуле, продемонструвала надзвичайну сміливість і твердість. Вона виступила з палкою промовою: «Зараз не час розмірковувати, чи пристойно жінці проявляти мужність перед чоловіками й діяти рішуче у важкі часи. Коли ситуація стає критичною, треба шукати найкраще рішення, навіть якщо само воно здається небезпечним. Моя думка така: втеча – це вигнання, а для тих, хто царював, вигнання гірше за смерть. Я не боюся смерті, але відмовитися від порфіри й почути, як перехожі більше не називають мене пані? Нестерпно! Якщо ти бажаєш врятуватися втечею, василевсе, це можливо: золота вдосталь, море поруч, судна готові. Але чи не пошкодуєш ти про те, що обрав життя у вигнанні замість славної смерті? Я ж вважаю, що царська влада – найкращий саван» (Procopius, 1914, I, p. 231–232). Хоча Прокопій дещо літературно вдосконалив її слова, немає підстав сумніватися в тому, що Феодора справді сказала щось подібне. Її рішучість, навіть якщо вирази були менш блискучими, стала вирішальним фактором у переломний момент цієї кризи. Завдяки появі генерала Велізарія, який зібрав війська, що залишилися відданими імператорові, вдалося придушити повстання.

Наслідки повстання «Ніка» були катастрофічними: тисячі людей загинули, а імператор втратив контроль над ситуацією. Після жорстоких репресій, які слідували за придушенням бунту, Юстиніан зміг утримати трон, але його правління стало символом жорстокості та політичних інтриг. Хоча «деми» знову отримали окремі права, їхня сила була значно зменшена, а Юстиніан продовжував правити за допомогою хитромудрих маневрів для контролю над обома партіями.

Повстання «Ніка» не варто сприймати лише як наслідок сутички циркових партій. Радше це було прагнення міських спільнот і сенату захистити свої давні права перед натиском цезаризму. Зрештою, перемогу здобув цезар, а демократичні тенденції зазнали остаточної поразки.

До здобутків Юстиніана часто зараховують масштабну будівельну діяльність, зокрема відновлення собору Святої Софії

в Константинополі в період 532–537 рр. після його знищення під час повстання. Однак достовірність цієї інформації сумнівна. Назва храму також породжує неоднозначність з погляду християнської культури. Софія не є конкретною особою чи мученицею, хоча у традиції християнства існує легенда про святу Софію та її дочок – Віру, Надію і Любов. Проте цей храм їм не присвячений. Насправді його назва уособлює «Божественну мудрість», але такий концепт прямо не згадується в Біблії. Водночас Софія як символ мудрості широко представлена в античній традиції, особливо через культ Афіни Паллади. Можливо, відбулося своєрідне переосмислення, адаптація язичницької культової традиції, оскільки храм міг стати християнським варіантом місця, присвяченого Афіні Паладі. Подібні випадки були поширені, як, наприклад, у Римі, де Пантеон було перетворено на християнську церкву.

Після того як Юстиніан I придушив внутрішній опір у державі, він успішно провів низку воєн, які, згідно з офіційною версією, були спрямовані на відновлення Римської імперії в її колишніх кордонах. Воєнні кампанії Юстиніана мали як наступальний, так і оборонний характер. Наступальні операції здійснювалися проти германських держав Західної Європи, які раніше перебували під владою Римської імперії, але згодом втратили її контроль. Оборонні бої велись із Персією на сході та зі слов'янськими племенами на півночі.

У 523 р. імператор Юстиніан I відправив армію під керівництвом Велізарія проти королівства вандалів у Північній Африці. Вандальська столиця Карфаген насолоджувалася невимушеним спокоєм. Незважаючи на довгий шлях через п'ять морів та затримку на Сицилії, наближення візантійського флоту залишилося непоміченим. Подібно до бурі, що приносить хмару сарани, ромеї стрімко висадилися на узбережжі Африки. Поразка вандалів була не лише наслідком більшої сили ворога – вони зазнали краху через власну розгубленість і втрату бойового духу. Колись військовий народ послабшав і втратив здатність захищатися, вражений насолодою розкішного життя. Після тріумфу Юстиніан урочисто заявив, що Бог дарував йому милість – повернення імперії однієї з колишніх римських провінцій та знищення народу вандалів для встановлення єдності віри. Залишки

цього народу швидко зникли, мов попів в океанських водах. Від них не лишилося пам'яток чи могил, які б нагадували про їхнє існування, не залишилося і слідів їхньої мови чи культури. Питання про те, ким були вандалі, до якого племені належали, назавжди залишилося без відповіді. Їхня історія стала загадкою, похованою разом з їхніми тілами.

У Карфагені й інших містах вандальського королівства Візантія здобула фантастичну здобич: золото, дорогоцінне каміння та срібло. Ці багатства були своєрідною мандрівною скарбницею. Колись вандалі в часи своєї могутності грабували Італію, Рим і Грецію. Тепер їхні трофеї, зокрема артефакти, що побували в Римі, потрапили до рук візантійців. Серед цих цінностей були скарби, награвовані Тітом у Єрусалимі, залишки коштовностей Мітрідата, володарів Пергаму та Пальміри. Тут були й набагато давніші речі: багатства перського царя Дарія та володарів долини Інду, завойовані військами Олександра Македонського, а згодом вилучені римлянами зі сховищ останнього македонського царя Персея. Значна частина цих скарбів була розділена між воїнами. Багато із цих скарбів розійшлося між воїнами. Велізарій після вандальського походу став найбагатшою людиною Середземномор'я.

Золото, що пройшло крізь руки багатьох поколінь і цивілізацій, продовжує свою нескінчену подорож. Частиці цього золота, яке входило до скарбів різних стародавніх цивілізацій, нині можна знайти в сучасних прикрасах – брошках, кільцях, браслетах. Іноді стародавні коштовності несподівано повертаються до нашого часу. Так сталося у XX ст., під час Другої світової війни. Хайле Селасіє, імператор Ефіопії, яка перебувала під окупацією італійських військ Муссоліні, знайшов політичний притулок у Великій Британії. У складні часи він намагався отримати позику, запропонувавши в заставу масивну таріль з Єрусалимського храму, яка належала до коштовностей ефіопської корони. Однак з'ясувалося, що ця таріль зроблена зі свинцю й лише покрита золотом. Точний шлях храмових скарбів до Ефіопії залишається загадкою. Відомо лише, що вони переважно походять із Соломонового храму в Єрусалимі, який був зруйнований римськими легіонами. Частина цих священних скарбів тоді потрапила до римських скарбниць.

Вторгнення до Італії в 535 р. було назване було вимушеним. У своїх указах Юстиніан I називав себе Цезарем Флавієм Юстиніаном, царем Аламанів, Готів, Франків, Німців, Антів, Аланів, Вандалів та Африканців. Оголошуючи війну готам, він зазначав, що вони силою захопили Італію і не хочуть добровільно її повернути. Один із його військових загонів розпочав завоювання Далмації – території, яка входила до складу остготського королівства. Інша армія, під командуванням Велізарія доставлена морем, зайняла Сицилію, а згодом, продовживши наступ, заволоділа Неаполем і Римом. Остготська столиця Равенна відкрила свої ворота Велізарію, після чого короля остготів було захоплено в полон та відправлено до Константинополя. Після цієї перемоги Юстиніан додав до свого титулу «Цар Африканський і Вандальський» нове звання – «Готський».

Однак ситуація змінилася з появою у 541 р. нового енергійного короля остготів Тотіли. Він швидко відновив військові сили свого народу та повернув контроль над значною частиною територій в Італії й на прилеглих островах. Додатковим викликом для Юстиніана I стала епідемія чуми. Хоча сучасники детально описували першу хвилю епідемії 541–542 рр., подальші спалахи залишили набагато менше документальних згадок. Прокопій Кесарійський писав, що під час піку епідемії в Константинополі щодня помирало до 10 тисяч осіб. Проте достовірність цієї цифри сумнівна, оскільки інші джерела того часу не повідомляють про настільки катастрофічні наслідки (Mordechai, 2019). Можливо, Прокопій свідомо перебільшував масштаб подій, щоб виставити Юстиніана в негативному світлі як нездатного правителя і людину, через яку божий гнів спіткав Візантію.

Велізарія відкликали з Італії, а завершити війну випало іншому видатному полководцю Візантії – Нарсесу. Його військовий талант дозволив здолати готів у вирішальних битвах. Під час однієї з них загинув Тотіла. Після виснажливої двадцятирічної війни, у 554 р. Італія, Далмація та Сицилія були приєднані до Візантійської імперії. Однак результатом цих завоювань стала спустошена Італія: промисловість і торгівля завмерли на тривалий час, поля залишалися бездоглядними через брак робочої сили. Ослаблений і розорений півострів

незабаром став легкою здобиччю для лангобардів, які захопили більшу його частину. За ними прийшли й інші варвари, що нападали як сушею, так і морем. Візантія з великими труднощами утримувала лише кілька прибережних територій. Падіння Італії як центра імперської могутності почалося ще за правління Октавіана Августа, коли стало зрозуміло, що країна вже не здатна забезпечувати легіони молодого імперії. У період Юстиніана I півострів вступив в епоху занепаду, яка згодом стала відомою як Середньовіччя. Колись величний Рим перетворився на занедбане та зруйноване місто. На площах і вулицях стародавньої столиці імперії сіяли хліб та пасли худобу.

Візантія, хоча й повернула собі втрачені території та закріпилася на них, змушена була постійно боротись із повстаннями італійських міст. Генуя, Венеція і Піза неодноразово згадувалися у військових звітах як осередки опору. Юстиніан реагував на ці виклики саркастично, надсилаючи війська для придушення бунтів.

Остання завойовницька кампанія Юстиніана була спрямована на Піренейський півострів, її здійснили в рік завершення остготської війни (554 р.). Проте під владу імператора перейшла лише невелика частина південно-східної Іспанії, зокрема й міста Карфаген, Малага й Кордова.

Отже, завдяки тривалим і виснажливим війнам, що тривали понад 20 років, Юстиніану вдалося підкорити королівство вандалів у Північній Африці й остготів в Італії. У вестготів він також відвоював частину південної Іспанії, а Середземне море фактично стало внутрішнім озером Візантії. Однак деякі регіони колишньої Римської імперії, як-от Галлія, Британія і Північна Іспанія, лишилися не приєднаними до Візантії.

Розширення імперії обійшлося надто дорого. Високі податки розорили населення, змушуючи його залишати рідні землі й шукати притулку серед «варварів». Повстання спалахували одне за одним, і Юстиніан жорстоко їх придушував. Захист кордонів ставав дедалі важчим випробуванням для імперії. На східному фронті ситуація загострилася через перського царя Хозроя Ануширвана, прозваного Справедливим. Його активні воєнні дії змусили покликати Велізарія з Італії, але той не зміг зупинити наступ противника. Перси вторглися

до Сирії і досягли узбережжя Середземного моря. Юстиніану вдалося укласти тимчасове перемир'я на п'ять років шляхом виплати значної грошової суми. Урешті зтяжні конфлікти виснажили й державу Хозроя, що дозволило укласти мир між двома державами на 50 років у 562 р. Тим часом оборонні війни на Балканському півострові мали інший характер. У цей період слов'яни вперше згадуються в історії під іменем «склавини» – вони проникли аж до Коринфського перешийка й берегів Адріатичного моря.

Останні роки життя Юстиніан проводив у стані апатії та втрати інтересу до управління імперією. Смерть його дружини Феодори в 548 р. стала для нього болісним ударом. Позбавлений моральної підтримки, імператор поступово здавався під тягарем проблем, втрачав контроль над ситуацією у країні. Юстиніан прожив довге життя, залишаючись на троні до своїх 82 років. Він помер у листопаді 565 р., не залишивши спадкоємця – власних дітей у нього не було після смерті Феодори. Влада в імперії без опору перейшла до його племінника Юстина, який правив до 578 р.

Висновки. Оцінювання правління імператора Юстиніана I залишається складною темою, навколо якої і досі ведуться численні дискусії. У сучасному погляді на його діяльність дедалі більше проявляється критичний тон, що став своєрідним трендом. Це, зокрема, стосується його рішень щодо знищення культурно розвиненого та високо романізованого Остготського королівства в Італії, а також його нездатності ефективно вирішувати внутрішні проблеми, які загострилися в 540-х рр. Наступним поколінням нелегко дати однозначну оцінку – назвати Юстиніана I виключно «гарним» або «поганим» правителем. Найрозумніше підходити до оцінки з визначенням його масштабних досягнень поряд із численними недоліками. Юстиніан I справляє враження суперечливого лідера: він демонстрував неабияку стратегічну майстерність, водночас часто виявляв очевидні слабкості. Це був складний політик, який демонстрував і стратегічну спритність, і відверті слабкості. Влада в його руках трималася завдяки суворій централізації, і хоча він впровадив низку значних реформ, їх здійснювали через вузьке коло довірених осіб. Цей підхід обернувся тим, що

проблема престолонаслідування залишилася невирішеною. Окрім того, хоч Юстиніан був майстром політичних інтриг і успішно усував опонентів, він зазнавав труднощів у вирішенні релігійних конфліктів і суперечок. Жорсткість його правління мала врівноважувальні моменти людяності, найяскравіше проявлені у стосунках із дружиною Феодорою. Водночас багато проблем його часу залишилися відкритими, а частина рішень спричинила нові труднощі. Незважаючи на це, його корпус законів став юридичним фундаментом для багатьох держав і суттєво підняв значення його особистості в історії. Юстиніана називали Великим навіть найближчі наступники, а згідно з легендою, хрестоносці четвертого походу в 1204 р. нібито знайшли його нетлінні останки у гробниці. Данте ж увічнив Юстиніана у своєму творі, помістивши його в раю серед праведників і благодійників людства. У його вуста він вкладає такі слова:

Там був я цезар, тут Юстиніан.
 Займався вогнем я першої любові,
 Коли закони очищав з оман.
 Ізмалку я в одну, не в дві Христові
 Природи твердо вірив, мов граніт.
 І щиро віддавався цій обмові,
 Але благословенний Агапіт, в казаннях
 церковних
 Відкрив мені святої правди світ.
 Повірив я у суть речей ґрунтовних
 І добре бачу, змивши смертний бруд,
 Як святість одрізнять од діл гріховних.
 Я прилучивсь до церкви без облуд,
 І бог мене вкрив ласкою такою,
 Що вклав я все життя в величний труд.
 Вручив я Велізарієві зброю,
 І небеса сприяли в війнах їй,
 І міг я скуштувати супокою (Данте Аліґ'єрі,
 1976, с. 408).

Цей вірш точно відображає світогляд імператора й складність його історичної спадщини.

Список використаних джерел:

- Данте Аліґ'єрі. (1976). *Божественна комедія*. Київ: Дніпро.
- Cameron, A. (1985). *Procopius and the Sixth Century*. London: Duckworth.
- Chronicon Paschale 284–628 AD*. (1989). Liverpool: Liverpool University Press.
- Justinian's Code by Fred H. Blume*. <https://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/books/>
- Kaldellis, A. (2004). *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mordechai, L. (2019). Rejecting Catastrophe: The Case of the Justinianic Plague. *Past & Present*, 244, 1, August, 3–50.
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, I. London: S. Heinemann; New-York: The "Macmillan Co".
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, II. London: S. Heinemann; New-York: G. P. Putnam's Sons.
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, III. London: S. Heinemann; New-York: G. P. Putnam's Sons.
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, IV. London: S. Heinemann; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, V. London: S. Heinemann; New-York: Royal College of Physicians.
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, VI. London: S. Heinemann; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Procopius. (1914). *On Buildings. General Index*, VII. London: S. Heinemann; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

References:

- Dante Alighieri. (1976) *Bozhestvenna komediia [The Divine Comedy]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Cameron, A. (1985). *Procopius and the Sixth Century*. London: Duckworth. [in English].
- Chronicon Paschale 284–628 AD* (1989). Liverpool: Liverpool University Pres. [in English].
- Justinian's Code by Fred H. Blume*. Retrieved from: <https://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/books/>
- Kaldellis, A. (2004). *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [in English].
- Mordechai, L. (2019). Rejecting Catastrophe: The Case of the Justinianic Plague. *Past & Present*, 244, 1, August, 3–50. [in English].
- Procopius. (1914). *History of the Wars*, I. London: S. Heinemann; New-York: The "Macmillan Co". [in English]

Procopius. (1914). History of the Wars, II. London: S. Heinemann; New-York: G. P. Putnams Sons. [in English].

Procopius. (1914). History of the Wars, III. London: S. Heinemann; New-York: G. P. Putnams Sons. [in English].

Procopius. (1914). History of the Wars, IV. London: S. Heinemann; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. [in English].

Procopius. (1914). History of the Wars, V. London: S. Heinemann; New-York: Royal College of Physicians. [in English].

Procopius. (1914). History of the Wars, VI. London: S. Heinemann; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. [in English].

Procopius. (1914). On Buildings. General Index, VII. London: S. Heinemann; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. [in English].

Дата надходження статті: 29.10.2025

Дата прийняття статті: 20.11.2025

Опубліковано: 26.12.2025